

«ԼՎԵԱԼ ԳՈՅՔԸ»

Թերեւս ամէն գրող այսպէս կ'ընէ, թէեւ չխոստովանի: Ու ուրախ պիտի ըլլայի եթէ մէկը բացատրէր թէ ինչու ես ունիմ այս թերութիւնը: Երբ ես իրիկունը կարդալ ուզեմ, կը հանեմ ի՞մ զրածներո կը կարդամ: Զեռագիրը կը հանեմ կը կարդամ, տպեալը կը հանեմ կը կարդամ: Կարծես նոր բան մը ըլլար կարդացածս: Կարծես ես չըլլայի զայն զրող անձր: Կարծես չքնաղ բան ըլլար զրածս: Թերեւս ալ՝ զրածս չուտով մօոցած ըլլալուս պատճառվ ըլլայ այս: Բայց ուրիշ պատճառ կայ: Ուրիշ ոչ ոք պիտի զիտած ըլլար խնդիրները, ինչպէս ես եմ զիտեր, տեսեր, եւ ուստի զրած ըլլար՝ ինչպէս ես եմ զրեր: Այդ պատճառվ ես իմ ներշնչումիս բնիկ ուղղութիւնը գտնելու համար կը զառնամ իմ տիպարիս, որ ես ինքո եմ:

Քիչ անգամ ես ուրիշներուն այնքան աղուոր զրած բաները կրնամ կարդալ: որովհետեւ շատ իմաստուն կուդայ ինձի անսնց զրածը — թէեւ ես մեծցեր եմ լաւ զրուած գործեր կարդալով: Անոնք կ'ուզեն բան սորվեցնել ինձի: մինչդեռ ես չեմ սիրեր իրենց զրածներով ինձի բան սորվեցնել ուզողները, ինչպէս չեմ սիրեր իմ զրածներովս ուրիշներուն բան սորվեցնել: իմ գը սծներո մարդոց բան սորվեցնելու համար չեն: այլ իրենց սորված այնքան շատ և այնքան բարձր բաներէն զիրենք վար բերելու, զիրենք կեանքի դարձնելու համար են, կեանքին՝ ուրկէ այնքան հեռացուցեր են մարդը զիտութիւն և իմաստասիութիւն և սկզբունք: Ուրիշներ ամէն մտածում կը սկսին սկզբունքի կողմէն, ու մինչեւ քալեն իրականութեան հասնին՝ արդէն սպառած է իրենց ոյժը: մինչդեռ ես ամէն կացութիւն կը սկսիմ միայն իրականութեան կողմէն և ամէն ճշմարտութիւն կը ստորագասեմ կեանքին: Որովհետեւ ես կը սիրեմ զէպքերէն անդին՝ փնտոել իմաստը՝ զէպքերուն:

Խաստովանեցայ ուրեմն, որ շատ յաջող ընթերցող մը չեմ: Բայց երէկ իրիկուն կը ձանձրանայի, ու կը գտնուէի տեղ մը ուր լաւ զրուածք չէի կրնար գտնել: Ուստի ձեռքս երկարեցի և Պոլսոյ Ազգ: Հիւանդանոցի Տարեցոյց վար սոի: այն տարեցոյցը որ հայերէն լեզուով է զրուած բայց հայկական բան չունի իր մէջ: Եւ այդ հաստափոր զրքին մէջ ես հանդիպեցայ անցեալ տարի մեռնող նշանաւոր թրքագէտ Ատեփան էֆէնտի կուրտիկեանի մէկ կարճ ծանօթագրութեան՝ թրքահայ Աշուղներու մասին:

Ու կարդացածէս յիշածս այս է հիմա, երբ սենեակս եմ եկեր, որ զեռ ընթերցումս չաւարտած՝ ցաւի պէս եկաւ փաթթուեցաւ զիխուս, սա մտածումը թէ մենք ինչ մեծ հարստութիւններ թողեր ենք անյուղ ու ելեր: Ոչ միայն մշակուած հողի տարածութիւններ և ամուր շինուած տուններ ու լայն ձգուած դպրոցներ ու բարձր ցցուած եկեղեցիներ, ոչ միայն զինիով լեցուն կարասներ ու միրզով արմատիքով յորդող ամբարներ և ասլրանքով պայթող մթերանոցներ, այլ և ասլրող: շնչող մէկ մասը մեր միտքին ու հոգիին: Աթա Պապան հարստացեր է՝ ոչ միայն յափշտակելով մեր նոր խանութներն ու հին խաները և ամէն կողմը Հայ շիրմաքարերով սրբացած գերեզմանատուններն ու երկու միլիոն ծիրանի հնչուն ոսկին, որ պանքաներուն մէջ կար, այլ նոյնիսկ յափշտակելով մեր հոգւոյն Գոյքը:

Աշուղներուն, օրինակ, միակ հարստութիւնը իրենց հոգին է. և այդ կօճախան Մէմէտճիքը մեր երանելի աշուղներուն իսկ հարստութիւնը յափշտակած ու փոխարէնը անոնց կամ մեզի՝ որ հարազատ ժառանգորդներն ենք՝ ոչինչ է տուած:

Ու թերեւս ա՛յդ ալ չնորհք մըն է էս աշխարհում—ամէն ինչ կողոպտել ու փոխարէնը ոչինչ տալ, ու ոչինչ տուած ըլլալուն իսկ կարեւորութիւն չտալ . . .

Հայեր, գուք ինչու երգիչ ալ տուիք Մահիկ-Աստղին: Փաշա տուիք: Աղա, Ամիրա տուիք: Արտաքին Գործոց Նախարար ու հեռազրական ու փոստի Նախարար, ու Գայմազամ ու Երեսփոխան ու Վաճառական ու ձարտարապետ ու Խալֆա: Դիտէիք որ Զեր տուած այդ բոլորը ոչ մէկ փոխարինում բերաւ մեզի: Դուք ինչու տուիք նաեւ երգիչ ու փոխարէնը ոչինչ առիք անոնցմէ: Թուրքը վարժեցուցիք միայն առնելու, ու գուք վարժուեցաք միայն տալու: Հայեր, գուք ինչու միշտ տուող եղաք ուրիշին, ու մեզի չպահեցիք ափ մը սերմեցու հատիկ մեր այնքան չատ հարստութենէն:

Որովհետեւ Հայը այլասէր է: Հայը կը ծառայէ ամէնուն: Բոլոր Հայեր Ս. Մեսրոպ են. իրենց ազգային զիրերու զիւտը հազիւ ըրած, զեռ իրենք իրենց գործերը չամրացուցացած, կ'երթան դրացիներու ալ զիրերու զիւտը կ'ընեն: Հայեր, իրենք երգել սորվելէ վերջ, եւեր թուրքին ալ երգել սորվեցուցեր են, որպէսզի «երգ չունեցող» ժողովուրդներու պէս չմնան անոնք: Քիչ մը երգել սորվին ու մտանան քիչ մը հայհոյելը, ու քիչ մը չէնցնել սորվին:

Բայց նախ աշուղներուն պատմութիւնը: ԺԶ. Դարէն սկսեալ՝ թուրքիու մէջ յայտնուած են թուրքերէն տաղեր յօրինող Հայ Աշուղներ, որոնք մեծ զնանատանքի կ'արժանանան թուրք զրադատներու կողմէ այսօր ալ: Միսիթարական երեսոյթ, որ թուրքը Հայուն մէջ կը զնանատէ զէթ երգը: Հայ աշուղներու արժէքին մասին եթէ Հայ մը դրէր, պիտի ըսէիք թէ ինքն իր ախպարը կը դովէ: Բայց երբ թուրքը կը խօնարհի Հայ արժէքին առջեւ, առիկա ըսել է թէ անիկա անմահ արժէք է իրապէս:

ԺԶ. Դարու կենսաղիք Աշրդ Զէլէպին կը յիշատակէ Տիարպէքիւցի Հայ Աշուղ Մեսիհին, որ զիտէր թէ թուրքերէն թէ պարսկերէն յեզուները, ունէր զեղեցիկ զիր, եղած եր ուսուցիչ ու վաճառական ու ճամրորդած Պոլիս ու Վենետիկ:

ԺԷ. Դարու պատմաբան Էվլիա Չէլէպի եւս կը հաստատէ թէ ԺԷ. Դարուն Օսմանեան զրականութեան հմուտ շատ հայեր կային: Մէկն էր երգուրումցի Մովսէս, փորազրիչ, որ Հազզի մականունը կը գործածէր, որ կը թղթակցէր նշանաւոր փիլիսոփայ բանաստեղծ եռուուֆ Նապիի հետ:

ԺԸ. Դարուն կը յիշատակուին շատ աւելի թիւով Հայ աշուղներ, որոնց կարգին Յակոբ Նալեան Պատրիարք, 1701-1764: Համատ Աստուր ասոր մասին Երկար ուսումնատիրութիւն ունի 1905ի Ընդհ. Օրացոյցին մէջ: Ես զիտէմ որ Բարգէն կաթողիկոս խնամքով հաւաքած էր Նալեանի տողերը, եւ այս հաւաքածոն կը մնայ ձեռագիր: Նալեանի նշանաւոր գործն է «Զէն Հօգեւոր», հայերէն ու թուրքերէն բարոյախօսութիւններ: Օրինակ:

Ի՞ի քենու պիր նան օլմաք նէ՞ մանի:

Ոչ մէկ արգելք անշուշտ : Երկու մորթի տակ մէկ հոգի կրելու մէջ ի՞նչ դժուարութիւն կրնայ ըլլալ , պայմանաւ որ այդ մորթերը Հայ և Թուրք չըլլան : Ոչ միայն երկու մարմին մէկ միութիւն , այլ երեքը կրնան մէկ միութիւն կազմել մեր օրէնքով : Նոյնիսկ կրնային երկու ազգ , երեք ազգ , մէկ միութիւն կազմել , պայմանաւ որ այդ ազգերը Թուրք հողին վրայ չկտնուէին : Կրնային Հայ և Յոյն և Թուրք միութիւն կազմել և միասին չէնցնել աշխարհը որ մերն ու անոնցն էր միանգամայն . բայց չեղաւ , ու պատճառը մեր հանճարեղ աշուղներն իսկ չեն զիտեր :

Վստահ եմ սակայն , թէ պիտի ու զէինք սորգիլ Նայեանի սա մէկ Ղազէլը .

Նօլա աղլարսա կեօգիւմ , կիւլ կիսի սեն կիւլ , սանեմա
Եթէ աչքերս իմ լան իսկ , դուն վարդի պէս խնդա՛ , պաշտելիս .
Որովհետեւ Աստուած՝

Սենի կիւլ զրլը , պենի սեն կիւլէ պիւրպիւլ , սանեմա:

Զքեզ վարդ ստեղծեց , ու զիս՝ քեզ վարդիդ՝ բլրուլ , պաշտելիս .

Ժթ . Դարուն եւս յայտնուած են Ղազէլ զրոզ Հայ աշուղներ , և անոնց երգերը թառած կը թան տակաւին Թուրք նուազիչներու լարերուն : Յիշուզութեան մէջ պահենք սա անունները . անոնք մերն են .

— Գրիգոր Սէրգէրի , ուսուցիչ Պրուսա , ապա Մկիւտար .

— Յակոբ Նամի , Երիտասարդ մեռած բայց պարպետաց տիտղոսին արժանացած .

— Պալքէսիրցի Բիրենի , որ Պրուսա երգած է , եւ այնքան երգած՝ որ զմեզ կը ստիպէ իրմէ սորգիլ քառակ մը քիչ վար .

— Պոլսեցի Գրիգոր Պահարի , որ չեղաւ վերջինը Հայ երգիչներուն , որոնք մեռան երգը շրթներուն :

Արդի Թուրքիոյ զրադատ Քէօփրիւլիւ Զատէ Փրօֆ . Մէհմէտ պայ , իր մէկ ուսումնասիրութեան մէջ զնահատանքով կը խօսի նաեւ Սարգիս Զէքիի մասին , որ Սիւֆի և Պէքթաշի բանաստեղծութիւններ է զրած ու շատ սիրուած : Խորունկ և հարազատ ապրում մը կը խօսի հետեւեալ քառեակէն .

Եարա մեյիլ վերիպ աչսրն պիր եարէ ,

Եարանկ զայրիտէն արամա չարէ .

Զարի նէ արարսան նեխսինտէն արա ,

Հեր Շեյխ իմ Տէյնտէն օլմազ ներամէք :

Հակելով եարին՝ վէրք բացիր սրախիդ .

Ուրիշէն դարման մի՛ փնտուեր վէրքիդ .

Արդէն ինչ փնտուեա՛ փնտոէ քու անձէ՛դ ,

Ամէն Շէյխ եմ ըսոզ չունի այդ չնորհքն :

Ազրի՛ս . այս երգիչը իրական Հայ է եղեր . Հայ պատմութեան իմաստութիւնը տուեր է : Ինչ վէրք որ ունիս՝ պատճառը ուրիշէն մի՛ փնտուեր , քու անձէ՛դ փնտոէ , և քեզի ամէն չնորհք խոստացող ուրիշին չնորհքին շատ մի՛ վստահիր : Թերեւս մեր ռու եղբայր ոչ ստարհերէն չկայ յոյս ըսոզը այս Սարգիս Խմաստունէն (Զէքի) է ներշնչուած :

Ուշիմ այդ զրադատը կ'ըսէ թէ Թուրքերէն երգող Հայ բանաստեղծները առաւելապէս դասական լեզուով և «Արագի» կոչուած չտփով ստանաւորներ են թողած : Ժողովրդական պարզ , թուրքերէնով զործեր չեն թողած , կարգ մը Գումազներէ և քանի մը Տեսամներէ զատ : Աւելի ճիշդ պիտի թուի մեզի

հաւատալ սակայն թէ անոնք ժողովրդական լեզուով գրուածներ ալ արտադրած ըլլան, բայց կարեւորութենէ զուրկ նկատուելով՝ չեն հաւաքուած ժամանակակից զրադատներուն կողմէ։ Իրենք երգեր են ու անցեր, ինչպէս թռչուններ կ'երգեն ու կ'անցնին մեր ցաւոտ զլուխներուն վերեւէն, ու մենք զմայլած երգով՝ կը մոռնանք երգողը։

Հայ թրքագէտ բանաստեղծներու հանրային կամ ազգային ուշադրութենէ զուրկ ապրած ճակատագրական վիճակը կը ցոլայ հետեւեալ երդին մէջ Պալքէսիրցի այդ Բորեանիին, որ թարգմանութեան անկարօտ պարզ ու յստակ լեզու ունի։

Տիւնեալը հալիմիզ սօրար պազրսը
Միմ եերինէ՝ պիզտէ եմրազ պուլունուր
Պեօյլէ իմիս ալնըմրզըն եազրսը,
Ելիմիզտէ սանրուր եա սազ պուլունուր։

Կամ.

Էլ օղլու արիթ սիր, ատեմի սեզէր,
Սանմա քի աւրզլար պէյիուտէ կեզէր։

Հրաշալի ինքնագիտակցութիւն պայծառ, թէ բանաստեղծը աննշմար կը շրջի ժողուրդին մէջ, կիթառը ձեռին ու տառապանքը սրտին, բայց չկարծէք թէ ան ի զուր կը շրջի։ Ան հողի կը բաշխէ մարդոց։ Թէեւ ճակատագիրն է ձեռքը սանթուր կամ սազ պտըտցնող անձին՝ որ սրտին ալ մէջ ախտ կը։

Կուրտիկեան էֆէնտին, որ մեզի առիթ տուաւ այս տողերը աւելցնելու, և որուն հիմա չենք կրնար չնորհակալութիւն յայտնել՝ քանի որ ինք մեռած է — թէեւ կրնանք չնորհակալութիւն յայտնել իր ժառանգորդներուն՝ եթէ անոնք կը մնան տակաւին՝ նոր Պատերազմի օնւնեւորութեան Տուրքոյին դործած այսքան նոր ջնջումներէն վերջ — կը վկայէ։

«Թուրք զրականութեան պատմութեան հեղինակ Սաատէտին Հիւզմէթ Պայ ասկէ մէկ քանի տարի առաջ թրքական և պարսկական ստանաւորներու ձեռագիրներու հին հաւաքածոյ մը ցոյց տուաւ ինձի, որուն սկիզբէն քանի մը էջ կը պակոէր ու վրան որոշապէս զրուած կար «Մկրտչի Գործ»։ Բայց զմբախտաբար այս Մկրտիչին ո՛վ ըլլալը կարելի չեղաւ հասկնալ»։

Ահմէտ կամ Մէհմէտ կամ Զահմէթ Պայ ըսեր է՝ անձանօթ է Մկրտիչը, Բայց ամէն Հայ գիտէ թէ Մկրտիչը անձանօթ մը չէ, մեր աշուղն է։ Ես կը ճանչնամ զայն։ գուք որ այս տողերը կը կարդաք՝ կը ճանչնաք զայն։ Ան Հայ երգիչն է որ իր հողին ցանեց բոլոր հոգերուն։ Ան այն Հայն է որ կ'երգէր հողը հերկած ատեն, կ'երգէր սերմերը ցանած ատեն, նոյնպէս հունձքը քաղած ատեն։ Ան միշտ երգելով կ'աշխատէր։ Ան այն Հայն է որուն երբ կռնակէն զարկին և արիւնը հոսեցաւ սրտէն՝ բռունցքը հոն սեղմեց ու շարունակեց երգել։ Ան այն է որուն շունչը հատաւ բայց նորէն երգեց։ Երբ իր ձեռքէն սանթուրը առին՝ ան դարձեալ երգեց, ու մեռաւ երգելով, որովհետեւ կը հաւատար որ երդը աւելի բարձր կը թոփ աստղերուն տունը,

կը հասնի քան անէծքը :

Ես կըզգամ սրտիս մէջ թէ շատ մեծ աշուղ էր անիկա : Ան մարդ մըն էր որ կը խնդար աշխարհքին, կը խնդար մարդերու ժրաջանութեան ու մըրցումին ու հարստութեան և իմաստութեան ու կոփւներուն ու վիճաբանութիւններուն որոնք կ'երկարին իրենց համաժողովնելուն մէջ . բայց կը սիրէր աշխատաւորները և մանուկները : Ես կ'երեւակայեմ որ ան կը շրջէր ձեռքը սանթուռը բռնած ու շուրջը մանուկներ առած , և անցորդներ կանդ կ'առնէին ու կ'ըսէին : — Ահա մարդ մը որ աշխարհի մէջ հաշիւ չունի :

Եւ այդ պատճառով անիկա անծանօթ մեաց աշխարհի մարդերուն :

Անցեալ սերունդներու թրքերգակ Հայ Աշուղներու ցանկին մէջ ես նաև փնտռեցի անուն մը որ իմ մեծ հօրս տունէն ըլլար : Անոնք ալ աշուղ էին . ինչո՞ւ արդեօք մոռցուեր է անոնց ալ անունը : Որովհետեւ մոռցուեր է ամէնուն անունը . չմոռցուածին ալ՝ արժէ՛քնէ մոռցուեր : Իմ մեծ հօրս , կամ անոր հօր , կամ ուրիշի մը — կարեւորութիւն չունի , քանի որ բոլորն ալ իմ հայրերս էին — անունը « Կէօվ Եայիկ » կը կոչէին , որովհետեւ աշքերը երկնագոյն էին Եղիա Տատին : Անշուշտ թէ պիտի կորսուէր անոր անունը , ինչպէս կապոյտը կը կորսուի երկինքի մէջ , թէեւ միշտ հոն է :

Ո՞վ զիտէ իմ կապուտաչուի մեծ մեծ հօրս հետ քանի՛ քանի՛ անուններ մոռցուեր են : Որեւէ տեղ չենք հանդիպիր անոնց . բայց կայի՛ն անոնք ու գեռ կան այսօր , և փաստը այս է որ այսօր կան երջանիկ թուրք երգիչներ , որոնք երգել սորված են մեր կապուտաչուի ու սեւաչուի ու մեր հրաչուի երգիչներէն :

Ո՞վ կրնայ պիտի զիտնալ թէ քանի՛ անծանօթ Մկրտիչներ ու քանի՛ մոռցուած հայրեր թուրք հողերուն վրայ թողած են մասեր իրենց սրտէն , և անոնց երգերը գեռ այսօր կ'երգուին որպէս հարազատ թուրք ստեղծագործութիւններ , նոյնիսկ Հայ վեղարը զլիսուն մեր կոմիտասը թուրք ներկայացնել համարձակելով էս աշխարհում , առանց ծաղրուելու անցնող այս Պայտերու բերնով :

Ասիկա սակայն անբնական չէ : Այդպէս ոչ-թուրք ծնունդ ունի նաև թուրք կոչուած ամբողջ մշակոյթը : Եթէ իջնենք մինչեւ անոր յատակը , պիտի տեսնենք որ ան բաղկացած է երկրին բնիկ ու նախնի ժողովուրդներուն ստեղծագործած արժէքներուն իւրացումով : Օսմանեան Սուլթաններու արքունիքը եւ կեանքը շարունակութիւնն էր Բիւզանդական Արքունիքին ու մշակոյթին :

Թուրք կոչուած մշակոյթը ճիշդ այդ նկարագիրը ունի ինչպէս թուրք կոչուած հողը : Ան իւրացուած « Լքեալ Գոյք »ն է Փոքր Ասիոյ Հայ , Յոյն , Արար , Ասորի և այլ ստեղծագործ ժողովուրդներուն : Երկրին ճարտարապետութիւնը , տնտեսութիւնը գործն էր Հայ հանճարներու , և անցեալ դարուն , Թուրքիոյ մշակութային վերածնունդի շարժումը ծայր տուաւ դարձեալ կողոպտուած , հալածուած մեր ժողովուրդին մէջ , որպէս մամուլ ու թատրոն ու դպրոց են ինչ :

Օր մը երբ թուրք քննասէր Փրոֆէսորներ իրենք ալ անկեղծօրէն կատարեն այդ վերլուծումը , պիտի տեսնեն որ իրենց մշակոյթը կազմուած է բնիկ Յոյն , Հայ , Արար Պարսիկ և այլ տարրերէն , ինչպէս է իրենց լեզուն :

Իրենց գերը ստեղծագործել չէ եղած . եղած է յափշտակել , ու յափլշ-

տակել չեղած ատեն՝ նստիլ մարսել :

Ու թերեւս այդ ալ չնորհք մըն է էս աշխարհում — յափշտակել ու հանդարտօրէն մարսել . . . Բայց ատիկա չնորհքն է ստեղծել ու շինել չգիտցողին, որուն աչքը շարունակուրիշին ստեղծածին ու շինածին վրան է ինկած :

Բայց ես երջանիկ կը զգամ այսօր որ մեր Հայրերը աւելի ստեղծագործող ու շինող ըլլալու տուեր են իրենց ուժերը՝ քան յափշտակող . որովհետեւ՝ մինչդեռ յափշտակողին միշտ պիտի պակսի, ստեղծագործողին շարունակ պիտի աւելնայ :

Ու մինչդեռ անձանօթ թաղուած այդ Մկրտիչին, և իրենց անունը քիչ առաջ հոս կարդալէն վերջն իսկ մեր մոռցած Մեսիհին ու Բիրեանիին ու Զէքիին թռոները այսօր, Ծոմանոս Մելիքեան ու Սպենդիարեան ու Տիգրանեան ու նոր Հայաստանի քայլերզը երգող Խաչատուրեան, Սփիւռքի Մեհրապեան ու Սիւնի և Ալէմշահ ու Կանաչեան ու Պէրպէրեան և շատ ուրիշներ հայ սրտի ցնծուն երգերով կը հարստացնեն աշխարհի Օփէրաներն ու սենֆօնիկներն ու Պալէներն ու Քօնչէրթօները . տեսէք, մեր ամբողջ հարըստութիւնները կլլող կօճա Մէհմէտճիկին ճարպիկ թռոները մեր հին աշուղներու ռէլքեալ Գոյքաերուն վրայ իրենց չնարակը ներկելով կը զուարճանան :

Հասկցէք, թէ ես ինչո՞ւ երջանիկ եմ որ իմ հայրերս աւելի ստեղծադործող եղան քան յափշտակող, և թէ ես ինչու նախանձ չունիմ որտիս մէջ՝ անոնց հանդէպ որոնք մեզմէ յափշտակելով մեզմէ աւելին ունին այսօր :

Անթիլիաս

ԹԻՒԶԱՆԴ ԵՎՐՈՅԵԱՆ